

Ніжинський полковник Золотаренко

Євген Гребінка

Історична бувальщина

Кругом поле широкее рястом зацвіло,
Не ряст, військо гетьманськеє у похід пішло.
Під ним земля дрижить,
Курява стовпом стоїть,
Хмари вслід ідуть.
Л. Боровиковський

I

У 1654 році боротьба за віру на Україні щасливо закінчилася приєднанням її до Росії. Народ почав спочивати, а справи Польщі дедалі гіршали. Король Казимир подався в Сілезію й золотом купував дружбу кримців; друзі зволікали з обороною, торгувались... Тим часом король шведський Карл X розбивав поляків. Цар Олексій Михайлович сам з'явився під Смоленськом, куди, з волі гетьмана Богдана Хмельницького, призначено було на наказного гетьмана ніжинського полковника Золотаренка з козацькими полками Ніжинським і Чернігівським.

Чи траплялося вам бачити, як полки виступають з квартир за наших часів? Дуже просто, без галасу, без будь-якого ефекту, крім двох-трьох трагікомічних сцен в обозі. Приїздить увечері до міста, з котрого вранці виступив полк, ви й не догадаєтесь, що жителі позбулися сьогодні своїх гостей, такі у всіх веселі обличчя, надто в чоловіків. Хіба що десь у куточку заповітної спальні повітова панночка, відмігшись од вечері головним боєм, сумно розгорнула том творів Марлінського й дивиться, довго дивиться все на одну сторінку, на котрій найкипучіші, нелюдські виявлення пристрастей підкреслені знайомою рукою, і викривальні сльози падають на книгу, а книга з рук...

Та рипнули двері — Марлінський під подушкою, сльози витерті, а панночка, ніжно посміхаючись, каже матусі: "Тепер мені значно краще, не турбуйтеся, матінко, до завтраго все минеться, і я танцюватиму на балі в Пентюхова".

Не так виступали за давнини козацькі полки на моїй батьківщині. Все місто проводжало свій полк: матері — дітей, сестри — братів, жінки — чоловіків. Кожен козак, ідучи в похід, розлучався з родиною, похід мав для міста великий інтерес.

Навесні, рано-вранці, почали збиратися козаки на великий ніжинський майдан перед собором; одні їхали верхи, другі йшли, ведучи на повіді коней; і з ними й за ними брели жінки, діти, старики. Майдан кипів людом; гомін, галас, іржання коней і брязкіт зброї не змовкали. Невисоко встигло зійти сонце, як приїхав полковник Золотаренко.

З собору вийшли священики в повному облаченні, повиносили бунчуки, хоругви, прапори; все стихло, військо преклонило коліна, священики, під зграйний спів

молебня, покропили прапори й вояків святою водою. Золотаренко поцілував хрест, узяв благословення, уклонився соборові й усьому людові на чотири боки й спритно скочив на коня. Пролунала команда, і під сальву сурм тихо, плавно розгорнувся полковий прапор і заструмував на ранковому повітрі.

— Прощайте, хлопці,— говорили люди,— комусь із вас дасть біг знову побачити цей прапор тут перед собором!

Струнко вирушили полки з міста. Тисячі рук благословляли їх, тисячі очей довго дивилися їм услід, аж поки осіла курява, збита ними по дорозі.

— Поїхали! — сказав старий козак сивому своєму приятелеві, який сидів біля застави.

— Поїхали,— відповів приятель, нюхаючи табаку.

— Дасть біг — приїдуть.

— І приїдуть, коли приїдуть...

— А хіба що?

— Ще б пак що!!

— Я нічого не знаю.

— Тільки-но полковник на коня, а кінь так і впав на коліна!..

— Кепсько, братику! Це не на добре.

— Кепсько! Отак бувало з Наливайком, як він виїжджав на проклятушу Солоницю.

II

Є на білому світі книга під назвою "Ночі" — не пам'ятаю які, а здається, "Сільські ночі",— де автор люто повстає проти полювання й з слізьми доводить, що бідолашний птах, застрелений вами, жив, почував і в розквіті віку свого загинув від вашого пострілу.

Цілком погоджуюсь, що кожен бекас, котрого я вбив, мав матір, тіточок, бабусь, кузин — одне слово, величезну рідню й зв'язки, навіть, можливо, мав дітей, що подавали великі надії; але нітрохи не сумніваюсь, що котлети, які їв автор "Ночей", були приготовані з телятка, котре теж мало ніжно люблених ним родичів; що перед ним розгорталася неоглядна перспектива сіноспоживання й споглядальних прогулянок по луках і що, можливо, в той самий час, коли автор смакував котлети, мати згаданого телятка тяжко зітхала за своїм дітищем, проливаючи гіркі сльози над кущем конюшини. Ні, я рішуче стою в опозиції до "Сільських ночей" і ладен сперечатися з будь-ким, що полювання, і саме полювання з рушницею, є одною з найкращих утіх сільського життя.

Приємно стежити поглядом за птахом у піднебессі й мати певність, що від мого бажання залежить його життя, що я одним легким рухом пальця можу спинити його політ; або ж бачити бистрого звіра й знати, що він, незважаючи на свою швидкість і силу, не втече від мене — і за мить вправно пущена мною куля дожене й спинить його. Тут мимоволі народжується в людини гордість від усвідомлення своєї переваги: внутрішнє самовдоволення, зрозуміле тільки мисливцям,— причина, через яку ця втіха часто перетворюється на пристрасть у людей, що не мають достатньої волі владати

собою.

І тепер ще на Україні вдалий постріл викликає в людей захват; але в XVII столітті під час заколотів і розбрату, коли від одного пострілу часто залежали життя й добробут людини, добрий стрілець був особою поважною, шанованою всіма.

Не дивно, що весь Старий Бихов поважав органіста Томаша; Томаш був надзвичайний стрілець. Тільки й бачили Томаша під час обідні, коли він грав на органах; обідня скінчилася — його й слід запав; шукай органіста або в лісі, або на болоті...

Бувало, навесні сонце сяде, зовсім посутеніє; здається, мухи на носі не побачиш; Томаш стоїть собі на узліссі, паф та паф, і несе повну торбинку сломок (вальдшнепів). Якось люди виходили з церкви, а над містом високо летять журавлі; люди, звичайно, стали дивитися на журавлів: хто лічить, а хто так дивиться. Де не взявся Томаш уже з гвинтівкою та й питає: "А котрого бити?"

— Високо, братику Томаше, високо! — закричали люди.

— Моя справа знати, високо чи ні! — відповів Томаш, підіймаючи гвинтівку.

— Ну, то бий вожатого!

Томаш вистрілив — і вожатий упав на вулицю.

У пана Врублевського зібралися гості. Випили по келиху, по другому, випили по склянці, по чарці, по чашці, по бокалу, по вазі, по черевичку панни Зосі, доньки Врублевського, і розвеселилися. Заходилися стріляти кулями горобців. Хто не влучить, лає рушницю; хто вб'є горобця — п'ють за того здоров'я. Не минуло й години, а вже ніхто не влучить у горобця.

— Що воно за чорт? — кажуть пани.— Певно, горобці сьогодні пооб'їдалися чогось такого п'яного, так і крутяться, не можна прицілитися! А послати по Томаша; як ото він стрілятиме цих шалених горобців?

Прийшов Томаш; як постріл — лежить горобець! Мало цього: скажуть пани: "Стріляй у голову" — і горобець падає без голови. "Стріляй у хвіст" — і горобець падає без хвоста!..

Тільки-но пішов Томаш, так і розсердилися на нього пани за вдалу стрільбу; і потім довго ще Врублевський відвертався од Томаша й називав його грубіяном.

Улітку Томаш був у ксьондза.

— Поглянь, Томаше,— казав ксьондз,— який паскудний люд: так і дивись увесь дім сплять.

Томаш глянув з вікна та й бачить: на гумні робітник, який молотив жито, сів на снопа, викресав вогню й закурив коротеньку люльку.

— Я його провчу,— сказав органіст, виходячи з кімнати.

За хвилину зляканий ксьондз почув у другій кімнаті постріл. Вибіг: стоїть біля відчиненого вікна Томаш, у руках у нього димує гвинтівка.

— Що ти робиш? — питає ксьондз.

— Нічого,— відповів Томаш.— Я провчив вашого робітника: вибив йому кулею з-під носа люльку.

Надзвичайний стрілець!.. І до завтра не переповісти про нього всіх анекдотів. Тільки звання органіста рятувало його від слави чаклуна.

III

Ціле літо московсько-козацьке військо тримало Смоленськ в облозі, й, нарешті, 10 вересня місто здалося. Козаки чинили чудеса хоробрості, під проводом наказного гетьмана, ніжинського полковника Золотаренка. Цар Олексій Михайлович осипав його подарунками, надаряв ласкавим словом і запрошував до свого царського столу; щастя всміхалося наказному гетьманові. Швидко він підкорив Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Новий Бихов, розбив під Шкловом князя Радзівілла й узяв в облогу Старий Бихов.

Був вечір. Золотаренко в своїй ставці приймав парламентаря, присланого з обложеного міста. В козацькому таборі яскраво сяяли веселі вогнища, на них кипіла звичайна каша на вечерю, навколо них зібралися козаки покурити люльки.

Кроків за п'ятдесят від гетьманської ставки сиділо біля вогнища троє козаків; один сивий, як голуб, другий з чорними вусами, а в третього були вуса, сказати соромно, зовсім жовті! їй-право, жовті! Кажуть, так йому бог дав. Сива голова курить люльку й розповідає казку, а інші теж курять люльки, але не говорять, а тільки слухають.

— У тридев'ятому князівстві, в тридесятому королівстві...

— А де це? — спитали жовті вуса.

— Що? — сказала сива голова.

— Тридев'яте королівство?

— Відомо де, там!

— Ага!

— Жили-були три брати. Та всі три Кіндрати...

— І всі розумні? — спитали жовті вуса.

— Постривай, скажу.

— Не забігай наперед,— буркотів чорновусий.

— Ні, я так тільки.

— Усі три Кіндрати, двоє розумних, а третій — дурень.

— Я так і гадав! — шепотіли жовті вуса.

— Та не перебивай же! А то перестану, їй-богу, перестану, нехай тобі сорока докаже.

— Ні, ні, кажи! Я нічого...

— І втекли вони з Азова...

— Чому? — спитали жовті вуса.

— Мабуть, у полоні були,— відповів чорновусий.

— Тьху на вас! Ото дурні! — закричала сива голова.— Розповідай їм казку, а вони самі дві говорять! Гірші від бабів, їй-богу, гірші; бодай на мені верхи барило чортів їздило, коли не гірші. Нехай вам розповідає казку ряба корова, а не добрий козак!

Сива голова розходилася не на жарт; не знаю, чим би скінчилося її красномовство, якби інший предмет не привернув її уваги: з гетьманової ставки вийшов парламентар і в супроводі кількох козаків рушив по дорозі до міста; один з почту відстав од варти й

прилучився до наших приятелів.

— А кажіть, хлопці: слава тобі боже! — сказав він, підходячи до вогнища.

— Ну, слава тобі боже, Микито, а що таке?

— Слава тобі боже! — сказали стиха жовті й чорні вуса.

— А ось що, — відповів Микита, — завтра будемо в Старому Бихові.

— Приступ?

— Сам здається! Не будемо витратити пороху.

— Неправда! — сказала сива голова.

— Жменю землі з'їм, що неправда, — підхопили жовті вуса.

— Та й то добре, хоч вуса почорниш, як нічого не доведеш, — відповів Микита, — а що я сказав, те й буде.

Чорновусий зареготав, розправляючи свої вуса.

— От бачите що, — вів далі Микита, — я зараз випровадив з гетьманового намету ксьондза; він приходив з покутою й обіцяв завтра на світанку відчинити міські ворота. Ось воно що! І ми завтра відсвяткуємо день святої Віри, Надії й Любові в місті.

— Ото, мабуть, радий наш полковник! — сказали жовті вуса.

— Дивна річ, — відповів Микита, — полковник мовби злякався, що йому здають місто завтра; навіть почав віднікуватись, а сам геть увесь пополотнів. Бозна, чим би це скінчилося, та, спасибі, московський воєвода, отой, що скрізь їздить із нашим полковником, став говорити те, і друге, і третє; та все так розумно, наче дяк із київської граматки вичитує, а полковник махнув рукою й сказав: "я не ворог цареві, на те я хреста цілував; завтра увійдемо до міста — та й край".

— Дивно! Дивно! — гомоніли козаки.

— Тут і пуття не добереш, — відповів, низуючи плечима, Микита.

— А я то знаю, — сказав старий козак, похитуючи сивою головою. — Ось послухайте, хлопці: ви люди молоді, переживете мене; може, вам і придасться така okazія, та тільки не перепиняти: це не казка, а бувальщина.

Козаки обіцяли слухати уважно, щільніше згуртувалися навколо старого, й він стиха почав:

"Давно вже я живу при Золотаренках, полковник і виріс у мене на руках; ну, слухайте ж! От років тому понад десять матуся нашого полковника дуже засумувала за чоловіком, коли старого, пам'ятаєте, вбили кримці. Кашляла та охкала, сохла та марніла, і от настав час їй помирати.

Запричастилася покійниця й покликала Івана (Василя тоді дома не було). Як прощалася вона з ним! Усі плакали! Цілувала його, благословила та все одне повторювала: "Не забувай, сину мій, меншої сестри, ви з братом добрі козаки, вам горя мало, а вона одна у вас сестра, та ще дитина дитиною; забудеш її — тебе бог забуде; завдаси їй прикrostі — мої кістки в труні заворушаться". Ще раз перехрестила сина й дружину його та й богові душу віддала. Поховав полковник матінку, відправив по ній панахиду, робив обіди, як слід доброму християнинові, а сестру Любку взяв до себе; їй тоді було чи то 13, чи то 14 років.

Дуже любили полковник і дружина його свою сестру, тішилися нею, раділи; а вона така добра, така веселенька, гуляє собі ото, як вільна рибонька краснопір, щебече як пташка господня! На що вже я, старий чоловік, а, бувало, цілісінський день веселий, коли побачу нашу панночку Любку... всі любили її від малого до старого!

Неподалік від нас жив польський староста; забув, як його звали, такий гладкий, шия була товща за голову; а в цього старости був на побігеньках шляхтич Францішек, нема чого гріха таїти, добрий хлопчина, молодий, високий, чорнявий, справжній козак, якби не кателицької віри. Він часто до нас ходив, то з тим, то з тим від свого пана до нашого. Та отут уже не вмію вам сказати, як вони, яким побитом чи засобом покохалися з Любою. І вона — господи прости їй! — покохала безрідного шляхтича та ще й кателика! От вони собі кохаються, та так хитро, що нікому й на думку не спадало, що вони кохаються.

Навесні, років через три після смерті полковникової матері, я, пам'ятаю мов сьогодні, йду собі двором, а над двором летить пара качок, узяли та й посідали за садом на річці. Полковник, стоячи на ганку, бачив це, взяв рушницю, пішов у сад, щоб з-за кущів убити качок, та й каже мені: "Даниле! В мене здох собака, ходи-но зі мною, витягнеш з води качок".

Він завжди любив мене... Ми йдемо садом, а сад геть увесь у цвіту; мов під снігом стоять дерева та так пахнуть; солов'ї, чуючи, що сонце сідає, перетьохкуються по кущах, так і розлягаються над річкою. Ми все йдемо; уже видно й річку. Полковник звів курок і поглядає на поличку...

Раптом він став, мов прикипів до землі, і руки опустилися, і дивиться на черешню; подивився і я та й ударив об поли руками... Чи повірите, хлопці, діло давнє, а їй— богу, сидить під черешнею поганий Францішек, а наша Любка в нього на колінах, обняла його та й цілує... І не чує, що ми тут!

Наче вовк кинувся полковник, віджбурнув однією рукою сестру та й почав душити Францішека просто за горло. З криком схопила Любка за руки брата й просила зглянутись.

— Правда,— сказав полковник,— ця гадина не варта, щоб нею каляв руки добрий козак. Бий його, Даниле, нагаєм!

Дуже я був сердитий на Францішека і з радістю хряснув його по плечах нагаєм.

Любка скрикнула, а шляхтич, мов той заєць, кинувся в кущі, звідти в човен та й швидко поплив за течією; тільки ми від нього й чули: "Пам'ятай, Іване, цей день — ми з тобою побачимось". Полковник схопив рушницю й вистрілив навздогін, та де вже там, далеко; а рушницю було заряджено дробом, тільки горобців насмішив.

Глянув я на Любку: вона стоїть бліда, мов полотно, прихилилася спиною до черешні й не дихає; полковник смикнув її за руку, вона й упала на траву, мов той сніп.

Тільки ми й бачили Любку! З того дня ніхто її не впізнавав: вона й не плакала, і не побивалася, а тільки змарніла, та чудно стала поглядати й ходити похитуючись, мовби хоче падати; вхопиться за щось рукою, постоїть та й піде своєю дорогою. А пісень не питай — не те що пісень, а й слова не чути, тільки, бувало, як поз'їджаяються гості, та

брат почне докоряти їй, що покохала кателика, та почне шпетити Францішека, як обов'язок велить, і голодранцем, і блюдолизом, і всякими різними словами, де й візьметься в Любки сміливість: почервоніє мов маків цвіт, підведе голову й каже: "Вбийте мене, братику, краще одразу, тільки не мучте"; та так скаже, що полковник очі опустить, пробубнить під ніс: "Ото важниця!" та й змовкне.

Багато сваталося до Любки великих панів — ні за кого не пішла. "Краще,— каже,— важке каміння носитиму, ніж називатиму нелюба любим; краще полин їстиму, ніж сяду вечеряти з нелюбом".

— За кого ж ти підеш? — бувало, питає полковник.

— За Францішека — або в могилу!

— За Францішека? — скаже полковник.— За того паскуду шляхтича? — та й почне лаятися.

— Не лайтеся, братику, та накажіть копати могилу... Мені проспівують весільної пісні дяки... а не дружки,— скаже, бувало, Любка й тихо відійде од брата.

— Ти їй — стрижене, а вона тобі — голене! — крикне полковник, плюне та й піде собі.

Так минуло літо; почало опадати листя з дерев, а Любці дедалі гірше; мов свічка, танула моя ластівка! Шкода й згадувати. Настав день її патрона, і всі ми зраділи, мовби воскресла Любка, тільки й того що худа, а щоки горять вогнем, як колись, очі блищать, мов дві зіроньки.

Полковник зрадів, приніс їй у подарунок і перлів, і турецьких хусток, і різних гостинців; поглянула вона, всміхнулась, похитала голівкою та й каже: "Сховайте це, братику, вам воно колись придасться, а мені вже нічого не треба, я помру сьогодні: мені такий снівся сон. Накажіть на моїй могилі посадити черешню; люблю я черешню, легше мені буде в землі лежати під цим деревом. Воно зацвіте навесні та й обсипле мою могилу білим, запашним цвітом... на ньому сяде зозуля та й прокує вісті про вас, братику, коли ви будете в далекому поході, і про нього... Не гнівайтесь, братику!.. Чим він скривдив вас? Що кохав мене?..

— Бабські вигадки,— сказав полковник, виходячи з кімнати.

Увечері того ж дня Любка лежала вже на столі; всі плакали й сам полковник плавав, як баба; і я плавав, їй-богу, плавав, хлопці...

Старий змовк і витер кулаком очі.

— Не смійтесь, хлопці! Коли під Варшавою мені виймали з плеча щипцями дві кулі, я й не скривився — увесь Ніжинський полк знає, я тільки попросив покурити люльки — а тут жаль узяв.

Поховали її, мою пташечку, і в кожного мовби чогось не стало... Полковник засумував, пороздавав багато добра на бідних і спорудив над її могилою церкву в ім'я Віри, Надії й Любові.

От уже кілька років минуло, а як настане храмове свято нової церкви полковникової, він ходить ні живий ні мертвий, смутний, зажурений, усе богу молиться. А тут завтра, цього самого дня, треба в'їжджати до міста... ось що... де ж тут бути

веселому?

— Правда,— гомоніли козаки.— Ну, а куди ж подівся Францішек?

— Гм! Францішек? Лихий його знає? Бачте: тут незабаром ми не помирили з ляхами, і товстий староста дременував звідти, до своїх ближче, а Францішек, казали люди, подався в ченці, не в наші, а в свої, відома річ, у лядські ченці, в кателицькі.

— Розумію! Себто: не в християнські! — підхопили жовті вуса.

— Спасибі, Даниле,— сказав Микита,— тепер усю дорогу в мене не йтиме з голови твоя бувальщина. Прощайте, хлопці.

— Куди ж ти? — спитав Дайило.

— До полковникової жінки; послали повідомити, що ми завтра беремо останнє місто й полковник незабаром повернеться додому.

IV

Увечері, напередодні святих Віри, Надії й Любові, сидів Томаш за столом перед мискою не дуже ситного картопляного супу. Поряд з Томашем сидів син його Юзеф, хлоп'я років восьми, а навпроти — жінка.

— Ну, й суп! — бубонів Томаш, занурюючи ложку в миску.— Просто, якби посварилися в ньому шматки картоплини та й заманулося їм побитися, то цілісіньку добу один шматок не знайшов би другого... Я, слава тобі боже, чоловік, та й то нічого не зловлю... Марисько! Чи нема в нас чогось кращого? Га?

— Усе вийшло,— відповіла жінка,— завтра й такого не буде; в місті нічого нема; ти давно не був на полюванні.

— Кепсько! За місто носа не можна поткнути, навкруги москалі та козаки, пропало полювання... а цього супу все-таки їсти не можна, просто вода! Цю-цю! Хайно! Чи не хочеш супу? Дивись, жінко, і собака не їсть, понюхала та й відвернулась... Гадаю, з доброї палиці можна було б зварити смачніший суп. Ця картопля гірша за дерево.

— Та й ту насилу я випрохала в ксьондзової куховарки; обіцяла зайця взимку.

— Тату, тату! Я хочу зайця! — сказав Томашеві Юзеф,— дай мені зайця, тату.

— Нема зайця, Юзю, нема, їж суп.

— Ти сам казав, тату, що собака не їсть цього супу, і я не хочу.

— То лягай спати.

— А де ж заєць?

— Заєць у лісі, гуляє собі, чекає, поки ти підростеш і застрелиш його.

— О! Я його зараз застрелю; дай мені рушницю, я принесу зайця; ходімо, Хайно!...— і Юзеф, скочивши на підлогу, заходився термосити собаку за вуха, примовляючи: — Ходімо, Хайно, ходімо на полювання, нам дадуть хліба на дорогу, а я потім заспіваю пісні... В мене є нова пісня, тату! Ти знаєш мою нову пісню?..

— Яку?.. Не знаю.

— Сьогодні мене навчив чернець, такий добрий. Побачив мене в ксьондза й навчив співати нової пісні; послухай! — Юзеф дзвінким голосом заспівав:

Milo?? moja, mi?o?? serdeczna,

Milo?? moja, milo?? serdeczna

Jezus, Jezus, Marya, Jozef,
Jezus, Jezus, Marya, Jozef...[1]

За дверима почулася молитва. "Amen!" — сказав Томаш, і до кімнати зайшов ксьондз.

— Добре! Моліться богові, діти мої, моліться,— казав ксьондз, підходячи до столу,— часи тяжкі! Chwalcie dzieje pana; chwalcie Imi? pa?skie[2],— сказав пророк Давид у 112 псалмі... А який чудовий голос у Юзі, ходи сюди, моє малятко.

Ксьондз благословив Юзефа, поцілував його в голову, сів і почав говорити Томашеві:

— А я до тебе в справі, саме прийшов поговорити про твого сина; він мовби відчував радість, що так розспівався.

— Що таке? — спитав, уклоняючись, Томаш.

— А ось що: до мене прийшов єзуїт, голова надзвичайна; благословення лежить на ньому!.. Він бачив твого сина сьогодні в мене й хоче виховати його, зробити з нього людину.

Томаш уклонився.

— Так, пора Юзєфові вчитися, а то що з нього буде? Хіба що добрий стрілець, та й то — бог відає: стрільба не кожному дається.

— Не кожному,— сказав Томаш, поважно хитаючи головою,— ось пан Славіцький, які в нього рушниці! І з карбуванням, і з позолотою, і стріляє вже, я знаю, років двадцять, а й досі доброго пострілу не зробив; ще дробом з гріхом пополам, полохає чужих голубів у себе на горосі, а кулею...

— Отож-то,— перепинив ксьондз,— сам ти розумний чоловік, знаєш цю справу; а тут щастя йде просто в руки. Чернець довідався, що ти бідна людина, вважає твого сина за здібного до навчання й хоче зробити з нього велику людину. Ще, бува, і я під старість скажу: попроси, Томаше, свого сина, нехай дасть мені якусь кращу посаду.

— Жартуйте! — сказав Томаш.

— Що ж тут дивного? Вчитиметься, віддано служитиме ордену, гляди, й потрапить у біскупі.

— Де вже там нам про таке й думати!

— Чому ж би й ні? Ти бідний чоловік, це не заважає твоєму синові бути вельможним, бути кардиналом. Ти бачив у мене влітку, які квітнули квіти, і гарні, і запашні, а вони ж вирости із землі, з грязюки!

— Хай буде воля божа! Ви краще знаєте. Коли ж та як візьме чернець Юзю?

— Задля цього ти приходи сьогодні до мене вночі, коли проб'є 12 година; тепер він молиться, а завтра на світанку хоче йти звідси, то треба поговорити якнайшвидше.

— Ах, Jezus Marya! — сказала Томашева жінка.— Як же він пройде повз козаків?

— Це вже не твоє й не наше діло! Господь береже обранців. Ти лягай спокійно спати, а чоловік твій опівночі прийде до мене поговорити про Юзю. Хто його знає, може, він, оцей Юзя, майбутній папа.

— Господи! Невже бували такі приклади?..— спитав Томаш.

— Ще й скільки! Один вийшов на високий щабель тому, що вмів варити цибулевий суп. Я чекаю на тебе, прощайте!

— Гляди, Юзю,— сказав Томаш, коли пішов ксьондз,— не надумайся тільки варити начальству оцього картопляного супу: з ним далеко не підеш.

V

Під ворітьми костьолу, в Старому Бихові, з лівої руки, є двоє дверей; другі ведуть у довгий вузький коридор; у кутку коридора є ще двері праворуч до невеличкого коридорчика, що закінчується залізними дверима до великої кімнати з стрілчастим склепінням; у цій кімнаті було зовсім порожньо, як і в коридорі, але в сусідній з нею горів у каміні вогонь; навпроти стояв стіл, на якому яскраво сяяла золочена чаша, а над нею розпростирало руки невеличке розп'яття з чорного дерева; далі в півтемряві, в кутку лежали на лаві якісь залізні інструменти, мовби щипці; біля каміна ксьондз роздував невеличким міхом вугілля, на якому стояв закритий тигель; за столом сидів єзуїт, навпроти нього стояв Томаш.

— Що ж, ти наважуєшся? — спитав єзуїт.

— Страшно, святий отче, діло нечисте.

— Не твоя справа розмірковувати; наше духовенство розумніше за тебе, і нечистого діла не пропонуватиме; це подвиг богатирський; адже Самсон винищував філістимлян...

— Страшно.

— Невже ти боїшся не влучити?

— Хто, я? Ні, не ганьбіть мене! Та я за двадцять кроків не промахнусь по горобцю, влучу в гудзика...

— Чого ж ти турбуєшся? З твого боку один вдалий постріл — і ти попадеш просто в рай: найсвятіший отець у Римі відпустить усі гріхи твої, і минулі, і майбутні; твій син буде вихований як син герцога і згодом прославить і заспокоїть твою старість... і все це так легко!.. Колись, може, ти згадаєш мене, стоячи на паперті св. Петра серед вельмож, як на розкішному троні понесуть каноники твого сина, увінчаного папською тіарою, і весь Рим упаде ниць, і в урочистій тиші пролунають благословення: *urbī et orbī*...[3] Згадаєш мене, щасливий батько, і сам посмієшся з своєї сьогоднішньої нерішучості.

— Еге ж, коли доживу... А як доведеться завтра ж головою накласти, то бог з ним із папою... Хай буде над нами благословення боже!

— Розумію: ти боїшся наслідків пострілу?

— Ваша правда.

— Не думав же я про тебе, Томаше, щоб ти був такий дурний! Як це можна нам виказати свого? Бачиш, тут на вугіллі плавиться найчистіше срібло; я з нього віділлю тобі священну кулю, котра вражає невидимо, нечутно; ти можеш стріляти нею в кімнаті, а в другій ніхто не почує.

— Невже? Ах, святий отче, давно я чув про такі кулі! Розповідав мені один шляхтич з Галичини, що сам бачив такого мисливця: підійде з-за куща до зграї качок, усіх

перестріляє по одинці, а ті й не догадуються.

— От бачиш, ти сам знаєш. Що ж, наважуєшся?

— Чому ж не наважитися? Звольте, відслужу службу, тільки вже ви мені ще відлийте таких куль.

— Навіщо ж?

— Знаєте, іноді, про всяк випадок, на полювання; будьте благодійником.

— Не треба, Томаше; твоя рушниця, раз вистріливши цією кулею, завжди стрілятиме без звуку.

— Та я так, далебі, всю дичину переб'ю... Та я...

— Тихо, сину мій! Не зваблюйся земними помислами; незабаром настане велика хвилина, молись!..

Усі троє стали на коліна; єзуїт стиха почав читати молитву... Тихо було в кімнаті; одноманітні тони молитви глухо відлунювали під склепінням; час від часу, мов лютий гад, замкнений у тиглі, злобно зашипить розплавлений метал або лякливо трісне вугілля, і спалахне вогник, блиснувши синім полум'ям по обличчях молільників.

Єзуїт узяв з темного кутка й поклав на стіл залізну форму для кулі, вийняв обережно тигель і наказав Томашеві молитися старанніше. Томаш, стоячи на колінах, схрестивши руки на грудях, схилив голову і з дитячим страхом читав молитви; мовби крізь сон чув він, як розплавлений метал, клеочучи, влився у форму, як вийнята куля брязнула в чашу й дзвінко заходила по рівному дну; машинально повторив за єзуїтом страшні клятви й отямився тоді, як єзуїт і ксьондз наказали йому підвестись, поклали йому на долоню блискучу срібну кулю, списану латинськими словами, і заспівали протягло: *Te Deum laudamus*...[4].

Міцно стиснув Томаш у руці кулю й кинувся бігти додому; страхітливо шурхотіли кроки його по порожніх, темних коридорах; гаряча срібна куля пекла й ворухилася в руці; звучне *Te Deum laudamus* гриміло за ним у темряві порожнього склепіння.

VI

Сумно було на батьківщині полковника Івана Золотаренка. І пишно, і урочисто, але невесело повернувся ніжинський полковник до свого рідного Корсуня. Попереду полковника їхала почесна сторожа, за ним військова старшина, навколо нього маяли бунчуки й корогви, юрмилися віддані козаки й народ, а сам полковник не красувався на баскому турецькому коні, не блискав перед народом полковницькою булавою... Він лежав мертвий у чорній труні; вороні коні, сумно схиливши до землі голови, повільно везли його. Не криками радості зустрічав народ свого земляка, а сльозами й стогоном. Труну поставили в дерев'яній церкві, збудованій покійником. Люди порозходилися по домівках. Довго ще полковникова дружина, ридаючи, залишалась над його тілом... Та й вона пішла...

День був сумний, похмурий, осінній; різкий, холодний вітер гонив по небу хмари, шумів і стогнав у гаю, зриваючи й крутячи в повітрі жовте листя; вода в річці то синіла, як воронована сталь, то чорніла, як зоране поле, і бризкала піною на берег; згряг галичі швидко літала над річкою, кружляла над гаєм і з різким, жалібним криком

сідала спочити на бані й хрести одинокої церкви, де лежав убитий полковник... Не один зір сумно й боязко поглядав на ці золоті хрести, що блищали над темним верховіттям дубів і тополь.

Настав вечір, такий же холодний, бурхливий, негодяний. У церкві горіли свічки перед місцевими іконами та навколо труни. Люду було мало: полковникова з дітьми, кілька родичів та близьких приятелів. Назавтра було призначено розкішний похорон; люд спочивав у негоду, чекаючи завтрашнього видовища.

Почалася вечірня відправа; журливий спів кліру інколи перепинявся стогоном і риданнями дружини покійного; але коли все стихало, виразно лунали в алтарі слова священика, який читав молитви; здавалося, невидимі духи проказували ці святі, втішливі слова людям, приголомшеним жалем, розпростертим у поросі перед таємничим лицем всемогутнього...

На паперті стояло двоє козаків, завинених у широкі кобеняки; вони стиха розмовляли, спершись на шаблі.

— Еге ж,— говорив сивий козак,— чи міг я думати, носячи на руках ще дитиною нашого полковника, що мені, старому, доведеться ховати його! Я вчив його і їздити верхи, і стріляти... Як зараз пам'ятаю першу зозулю, яку ми з ним застрелили, ото була радість!.. Бідолашне дитя стрибало над зозулею, мов козеня, зашарілося з радості, як наливне яблучко; не було тоді в цілій окрузі дівчини вродливішої за нього, їй-богу, брате... Я тоді бачив, що з нього буде добрий козак... І справді, багато ми з ним накоїли лиха невірним, та й багато мали почесей... Місто не місто, бувало, фортеця не фортеця перед полковником Золотаренком!..

А під Смоленськом нас тільки на руках не носили; цар московський просто було дух ронить за нашим полковником, йому й обід не обід був без Івана Никифоровича.

І келих йому прислав цар вартістю в дев'ять гривень, і соболів, і оксамиту... Вельможний був чоловік, а довелося померти, господи прости, під поганим містом Старим Биховим!.. Та ще й без бою, застрелили окаянні, пробачте на слові, як тетерюка...

— Розкажи, Даниле, до ладу, як сталася така okazія?

— Так, братику, просто сам не придумаю, як це лихо сталося!.. Ми, бач, вступали в Старий Бихов... Нам і ключі винесли, і народ зустрів нас із хлібом-сіллю, і ченці кателицькі з хрестами. Полковник їхав на гнідому коні в усьому параді, поряд з ним московський воевода: і порівнялись вони з костьолом; раптом щось клацнуло, наче хто в повітрі гарапником ляснув чи хтось міцного горіха розкусив, а на дзвіниці здійнявся димок. Моє вухо звикло до пострілів, я одразу відчув, що це смертельний. Народ захвилювався; дивлюсь: полковник хитається в сідлі, приклавши руку до серця; я підбіг до нього, зняв з коня, а кров так і юшить у нього з грудей поміж пальців.

— Прощавай, Даниле,— сказав мені полковник,— нехай мене поховають у Корсуні, в моїй церкві; та скажи жінці...— не договорив, одвів від грудей праву руку, мовчки показав нею в юрбу — відвернувся та й помер... Я глянув туди: серед люду стоїть Францішек у чернечому вбранні й страшно дивиться на полковника... Я кинувся за

ним, закричав: "Лови!", а він зник, мов провалився. Схопили двох-трьох ченців, та все не того... А тут зчинилася різанина! Всі кричали: "Зрада!" Не доведи господи, як страшно! Наші молодці кинулися на дзвіницю й спіймали вбивцю.

— Спіймали? Хто ж він?

— Сказати соромно: простий органіст — Томаш... Як здумаєш, що хоробрий полковник помер від руки органіста, голова обертом іде...

— Ех, я б його!

— Я й сам думав над ним потішитися, помститися за своє горе — а вийшло казна-що.

— Казна-що?

— Превелике казна-що! Нікчема! Відома річ — органіст: не встигли хлопці стягти його по-своєму з дзвіниці — він уже й дуба дав.

— Шкода!

— Нічого не вдієш — пішли до нього додому: жінка була в окаянного, добро було: все прахом пішло!.. І син був, плакав, сердешний, усе казав: "Не бийте мене, дядечки, я вам пісні заспіваю"; я вже думав собі, що мені незабаром шкода стане цього малого... і його стратили хлопці... Свят, свят, свят!... Поглянь, Микито, ген отам, у темному кутку церкви, ліворуч, де поховано покійницю Любку, бачиш?..

— Нічого! — відповів Микита, дивлячись всередину церкви, прикривши очі рукою.

— Ой буде лихо! Поглянь... ось тепер бачиш у темряві ніби жевріє свічка?

— Це так щось, а ти вже й злякався?

— Ото ще! Мені тільки дивно...

— Чого ж ти цокотиш так зубами, Даниле?

— Змерз, Микито. Мимоволі, братику, зацокотиш зубами під такий вітер; чуєш, як віє? Наче й дощик накрапає.

— Ходімо краще до церкви; що тут робити, поки вечірня відправа скінчиться!

Микита й Данило зайшли до церкви й тихо причинили за собою двері. В цей час від кущів, що росли біля самісінького церковного ганку, ще тихше відокремилася чорна постать, нечутними кроками підійшла до дверей, засунула їх зовні, потім швидко обійшла навколо церкви й зникла в гаю.

У церкві йшла вечірня відправа. Осіннє небо було чорне, як могила, і раптом, на його темному тлі, став вогняний стовп, люте полум'я лилося в повітрі, віяло з вітром, кружляло з вихорами, далеко осяваючи все навкруги. Пойняті жахом жителі Корсуня побачили, що горить церква, в якій стояла полковникова труна.

Юрба люду збіглася, але ніхто не міг підійти до церкви, охопленої з усіх боків полум'ям; сильний вітер, то зриваючи його, зносив у повітря, то схиляючи до землі, розстилав і струмив по ній широкими хвилями. Спочатку чути було в церкві зойки, та незабаром вони ущухли. Дзвони страхітливо дзвонили самі, мовби на вічну пам'ять; вогонь ревів, далеко летіли іскри по темному небу, а на протилежному пагорбі люд із жахом побачив довгу, чорну постать, закутану в мантию: облита червоним світлом заграви пожежі, вона стояла нерухомо, піднісши руки догори й зникла тільки тоді, коли

впало склепіння церкви, ховаючи під собою тлін полковника Івана Золотаренка, всю його сім'ю, рідних і друзів.

Довго в Корсуні гомоніли про страшну пожежу та про привид, що милувався пожежею. Чимало сміливців, які підходили ближче до привида, навіть вбачали в обличчі його щось знайоме, немовби схоже на Францішека. І взагалі вирішили, що це умисли ворога роду людського.

А історик Коховський дуже наївно приписує цю подію гніву месницького провидіння!

1841

[1] Ласка моя, ласка сердечна,

Ласка моя, ласка сердечна,

Ісус, Ісус, Марія, Йосиф,

Ісус, Ісус, Марія, Йосиф... (Польськ.)

[2] Славте діла господні; славте ім'я господнє (польськ.).

[3] Місту й світові (лат.).

[4] Тебе, боже, хвалимо! (Лат.)

Джерело: Євген Гребінка. Чайковський: романи та повісті.— К.: Дніпро, 1966

Переклад: Д. Бобир